

Unutulmuş Sokaklarda Bir Yürüyüş: Develi Hafıza Tura, Hrant Dink Vakfı tarafından, Develi Emre toplumunun izni üzerine ilçenin çöküntüleri mirasına açığa çıkarmayı hedefleyen bir araştırma sonucunda hazırlandı. Harita, Ermeni Kültürü Mirasıyla Develi kitabının bölümlerinden yapılan alıntılar yardımıyla, Develi kültürel mirasını yitirmeye ya da hissettirete dolaymacı için bir beraber olma hedefi taşıyor.

1280'lerde Türk albinin sırasında, komutanlar Dev Ali, Hidir İlyas ve Şeyh Ali Erevreği büyük bir savaşla ısgal ettiler. O zamanlar Erevli'nin her tarafında Rumlar vardı. Bunları tamomna yakını kestiler.İ. Eski Erevk evlerinin bulunduğu alana Elbiz Öreni denir. Savaş bittiginde, insanların zanaatçılarına ihtiyacı oldu. Ermeniler te en başından zanaatla uğraştıkları için, hurazlu bir yer bulmak amacıyla her taraftan göç etmiş. Ağalarla medeni ilişkiler tesis etmiş, Dev Ali'ye katilip gelenlerini yamaa yerleştirmeyerek, oradan yarım saat uzaklıkta, aşşadıa, su olan vadıye yerleşmişler.

Yukarıda zikredilen tarihten yaklaşık 200 sene sonra, Fenesitler Konya taraflarından göç etmişlerdir. Vadinin yukarı tarafında, Türk mahallesinin bittiği noktadan itibaren, yukarı doğru ilerleyerek ev yapmaya başladılar. Türkler de Fenesitlerin birliktiği noktadan, vadi içinden kuşey-zoğuya doğru inşa etmeye devam ettiler.

"Blisid", **komun** Elbiz'in Ermeni isimlerinden biri. Elbiz Öreni'nden on dakika güneyde yer alır. Erevek'ten kuşeye otuz dakika uzaklıkta,harika bir suyu vardır. Elbiz, anlatıya göre, bu suyu getiren, depo inşa edip üzerine ev yapmış addır. Su epeli derinlerden çıkar, kaynağı üç metre derinliktedir.

Bu su bula değdik veya herhangi bir süringen yaşamazsa, Su değerim döndürcekek kadar boldur. Erevek bu suyun kuvvetiyle gurur duyar. Ermeni, Türk ve Rum üç millet berabere hükümete basırmuş, sultandan ferman alarak su üzerinde eşit haklara sahip olup, her millet beş gün su alırdı.

Su için yapılacak fermanın uygulanması, her yıl 1 Haziran'da başlar, o tarihe kadar suya pek ihtiyaç duyulmaz. 15 Ağustos'ta, Advadziyanın Yortusu'nun Cumartesi akşamı, Haç Dağı yanındaİsürlük "gıra yandı" şeklinde su çıkar. Artık herkes bahçesini sulayabilir. Ermeniler, on beş günlük poylardan ardan suyu, onların sulayacak daha çok bahçeleri olduğuna için sasti bir meclis yapıyor. Türkler satar, böylece oluşan geliri de okul bütesine tahsis ederdi.



"Turkish ruler commanders, Dev [Gian] Ali, Hidir İlyas, and Sheikh Ali, invaded Erevk about 1280's as part of a larger military campaign. Greeks were living all around Erevk at that time. Nearly all of them were killed. When the castle near Erevk, called Agios Kosmos in Greek, was captured by Dev Ali, the castle started to be called after his name. A Turkish village ten minutes in distance to the castle, to its south were called by the Turks Aygozma [Aygozme]. The area where old Erevk is situated is called the Elbiz Mound. When the war was over, people needed artisans. Because Armenians had always dealt with crafts, in search of a peaceful place they immigrated from different corners. Having established civilized relationships with the aghas, they still settled down, not among Dev Ali's followers, but half an hour away from them, inside the valley near the water.

Approximately 200 years after the aforementioned date, Fenesians immigrated from around Konia. They started building houses on the upper part of the valley, starting from where the Turkish neighborhood ended. On the other hand, Turks continued building inside the valley and towards north-east, without interfering with houses of Fenece.

Armenians of Erevk and Fenece, although side by side, were thus separated by the Turkish neighborhood between them. They have a church dedicated to Surp Toros, a school named after Rupinyan, and a respectable position at the market.

"Blisid" **location** is one of the Armenian names given to Elbiz. It is situated ten minutes to the south of Elbiz Öreni. From Erevk, it takes thirty minutes to get to its wonderful waters. As the story goes, Elbiz is the name of the person who brought the water, built a tank for it, and built his home over it. The water sprouts up from quite deep underground; its source lies three meters underground. No fish or other creature lives in this water. The water runs strong enough to power one mill. Erevk takes pride in the power of this water. The three communities, Armenians, Turks, and Greeks, petitioned the government and were able to get a ferman [decree] from the sultan guaranteeing them equal rights over the water so that each community had the right to five consecutive days of its use.

The decree concerning the water yearly takes effect from June 1 onward, until which time water is not available. Much water is allowed to run on August 15, on the Saturday eve of Asidvazadzian Feast, when the fire on Mount Khach burns and the Turks shout "yira yandı, fışıldık ağıllık". From then on everybody is allowed to water their orchards. Armenians sell the spare water from their share of fifteen days back to the Turks, who have more (melon or watermelon) orchards to water, at a rate of one medjidepe per hour, and the gathered income is allotted to the school budget.

It is said that when the Armenians of Erevk were exiled on August 15, 1915, the water of Blisid dried as if by some miracle. Osman Efendi, son of beliside reis!

15 Ağustos 1915'te Erevk Ermenileri sürgün edildi ve anlatıya göre, sanki bir mucize eseri Blisid Suyu çekildi: Beliside Reisi Paşa'nın oğlu Osman Efendi su kaynağını temizlemek istiyerek kapıyı açmış, içine düşürdü, etrafındaki pislikleri temizlemiş, kapıyı kapatmış, fakat havuz dolmamıştı. Günlere geçtikçe, kapıyı açtıklarında suyun içine birinin kaldığına görmişlerdi. Su dört yıl böyle kalmıştı.

Savaştan sonra sağ kalan Ermeniler dört bir taraftan geldiğinde, tekrar çalmışya başladılar. Birde ikinci bir mucizenin olduğunu ve Mart 1918'de suyun önceki gibi akmaya başladığını anlatırlar. "Ermeniler gittiğinde su da gitti, Ermeniler geldiğinde su da geldi" derler.

Blisid havuzundan 60 metre uzaklıkta, aşşadı tarafıa başka bir su daha çıkar. Ged [Vakıf] **location** 2 adlı bu su da yukarıdaki havuzun suyundan gelir. Ermeniler bu suyun iki tarafına kalın, büyük taşlar zıtmıştı. Fenesi ve Erevekli her aile çamaşır muhakkak orada yıkardı. Çamaşır, paşalar balıdra kadar sıvayı ayıkala yıkardı. Kirli kıyafetleri, yakaacak odunu, kazanı sabah erkenden eşeğe yükler, götürür, akşama kadar çalır, yer, iher, eğinen ve akşama doğru dönerler. Hane erkelerinden biri yüklemeye yardım eder, korkusuzca eve alınır. Eviden yarım saat uzakta o güzeline gelinler, kızlar ayaklarıyla çamaşır yıkar, fakat gelip geçen Rum ya da Türkler yan gözle bakmazdı. Başından bir duyulmuş şey değildi gelin veya kızlardan birinin çamaşır yıkarken bir kötüllüğe rastladığı. Aksine, birbirini tanıyan su yulucun ve başke bekleğeni çamaşır yıkayan kadınlara yanına gelir, yemeğe davet alırdı. Herkes sevgiyle yardım. Fakat ne zaman 1895'te 'devrim' oldu, her şey değişti ve ondan sonra kimse orada çamaşır yıkamak için dışarı çıkamadı.

Koçhumbar [Kışkınar] **location** 3 Ged'den on dakika aşağıdadır. Baranın bir adı da Gözpınar olmalı. 200 metre uzunluğa ve 30 metre genişliğe sahip bir ovada güzel bir pınar. Blisid Suyu da bahçelere doğru ru olanın içinden geçer. Her pazar büyük küçük oraya eğlenmeye giderir. Rum ve Türk köşplerinde da gelir, muhabbete eğlenirdi. Vartavar Yortusu'nun Pazar günü herkes o yöredeki bahçelere eğlenmeye giderdi. Komşun orada bir bahçeye sahip değitse, onu bahçesine davet ederdin. Şehirde hermen hemen kimse kalmazdı. Yemir, içilir, şarkılar söylenir, ceviz ağacına iç bağlayıp sallanırdı.'Devrim' bşladıkdan sonra, Ermeniler bir daha aklı, yalnız veya ailece Koçhumbar Ovası'na veya Ged'e gemzeye gitmedi.

Hormnuts **location**Erevk'in Rum mahallesi. Ermeniler Ermeniler, Türkler ise Aygodan derler. Rumca adı Ayios Kostantianos'tur. Dev Ali'nin kırılmasından sonra bary tesis edildiğinde, orada burada sağ kalan Rumlar

gelierek kendi eski mahallelerine yerleşmiş. Burada Türklerle ait elli kadar hane birliktie aynı uy içinde yaşamışlardır. Kendi kilise ve okulları vardı, çalısın, aktif insandırlar. Bir kısmı para kazanmak için İstanbul veya başka yerlere gidip, dört beş yıl çalıştıkdan sonra geri dönerdi. Zanaatları çoktu, bahçıvanlıkta çemirilerdi. Gurubete gidenden de bakılcılık yapardı. Aralarında bazılar zengin olmuştı. Güzel evlere de inşa etmişlerdi.

Ermenilerin Develi'den İstanbul ve diğer yerlere göç etmeleri 1950'lerde başlayıp 1970'lere kadar sürmüştür. 1970'lerde bölgede yalnızca bir Ermeni kalmış, onun vefatından arıdan Develi'de Ermeni kimliğiyle yaşayan kimse kalmamıştı. Develi'de son yaşayan Ermeni ailesinin evi bugün ayakta. **Yalçın evi, **location**** bir kültürel miras olarak, Ermenilerden Develi'de kalan nadir yapılarıdır biri.

Aşağbeverek Mahallesi, İstiklal Caddesi 35 numarada bulunan ev, düzgen yontu taş duvarlı, iki katlı ve tırtızın dolap inşa edilmiş. İki kanatlı kapıdan onun avluaya giriliyor. Avlunun bitimine yakın her iki tarafta üç basamaklı taş merdivenle çikan küçük sahanlıklar [seki tabir edilen] ve buraya açılan iki oda bulunmaktadır. Avlu sonunda yine iki kanatlı geçiş kapısı bulunmaktadır. Bu bölüme kızlık odaları, sediri, çiçekliği orjinal durumda. Sofadan balkona çıkıyor. Ev, Develi'de balkon bulunan sayılı evlerden biri. Evin büyük bir üstalkta işlenen ahşap süslemeleri ince bir zevkin ürünü. Süslemeler saçak kısmı, yükük, gozenek, kapı ve pencere üzerindeki alınlıklarla tereklerdeki ajur teknikle; tavan, kapı, tırtızın, dolap kapakları ve yüküklerde oyma tekniğiyle işlenmiş. Baş odaya tavanındaki göbek, ahşapla kaplanmış. Gökbaşlar adında iki karede, Agop ve Boğos yan yana iki ev yapılmıştı. Arada bir kapı vardı, iki karede kapısı. Kişin oğuk sübükta dşşın çıkmaz, oradan çalıştırılmış. Bu bölüme ailesinin aile olan ev, Agop'a ait olan evdir.

Ev, İ. Dünya Savaşı sırasında hastane olarak kullanılmış. Duvarlardaki resimler de o sırada burada yatan ve Rum oldukları bilinen hastalar yapmış.

Evdeki yaşamı, Hıranthulu Yalçın kendisiyle yapılan sözlü tarih mülakatında şöyle anlatıyor:

Evde su olmadığı için su dışardan getirildi. Evin karşısındaki büyük bahçenin kpsınıın, karşısında çeşme vardı. Su o çeşmeden baktır



through gardening. Those who left for work in the city ran small shops. A couple of individuals among them became wealthy. They built nice houses, too.

The migration of Armenians from Develi to İstanbul and other places started in the 1950s and continued until the 1970s. By the 1970s, there was only one Armenian in Develi. After his death, there remained no Armenians living in Develi. The house of the last living Armenian family in Develi is still standing and belongs to the Yalçın family. It is one of the few remaining Armenian structures in the town today, and it is thus an important cultural heritage site with the potential to offer much to its community.

The **Yalçın house **location****—a two-floor, semi-detached house with walls of neatly hewn stone—is located at 35 İstiklal St. in the neighborhood of Aşağbeverek, Develi.

A set of double doors opens onto a long courtyard. At the far end of the courtyard, on each side, is an entryway reached by three stone steps and two rooms opening to each of these cleanings. At the end of the courtyard there are again a set of double passage doors. In this section there are the winter rooms, pantry, kitchen, and tandoor-oven room.

On the right side of the courtyard, a stone stairway extending from the three-step entryway takes one up to the first floor. In this floor there are three rooms opening to the anteroom. The large closet, ceiling decorations, the sofa and flower box in the master bedroom are in their original condition. From the anteroom one has access to the balcony. The house is one of the few in the town to have one.

The house is tastefully decorated with masterful woodwork. Its cornices, closets, wall niches, shelves, and the pediments above its doors and windows are all engraved in the a joint style, while its ceilings, doors, stairway railings, cupboards, and cupboard doors are all carved with beautiful details. The roof centerpiece of the master bedroom is covered with wood veneer.

Agop and Boğos, whom everyone called Gökbaşes, built two houses next to one another. They were connected by a door in between, a door between brothers. In the cold of winter, they wouldn't leave the house; they would work from there. The house owned by the Yalçın family is Agop's house.

The house was used as a hospital during the World War I. The paintings on the walls were done by the wounded who were staying here and who are known to have been Greek.

In an oral history interview, Hıranthulu Yalçın recounts the life in the house:

We didn't have water in the house, so I'd have to go outside to get water to do the cleaning. There was a fountain in front of the gate of the big garden

güğümlere doldurulu getirilirdi. Zaidig zamanı kırık tane perde yıkıyor, ütülerim, evin her yerine serilmiş olan halılar silinir, temizlerdim.

Elbiz Suyu, bahçelerin sulamak için su beş günle bir akardı, herkes çamaşırını, halı, kilim, yıkabilecek her şeyi doğru yıkardı. Su gelince pencerelerin çerçevelerini (çkarı, suyun başına götürülüp fırça ile temizlerdim. Her sene badana yaptılır. Badana zamanı, badanaclar fırçayı duvarlardaki resimlere döğürmeden boyardı. Evim damı, Anadolu'da pek çok yerde olduğu gibi toprak damdır.

Develi merkezdeki Ermeniler Erevk ve Fenece olarak bilinen iki köyde yaşamışlardır. 1915 sonrasında da Develi'de küçük bir Ermeni topluluğu yaşamaya devam etmiştir. 1914 Osmanlı nüfus sayımına göre, Develi kazasında 30.948 Müslüman, 2.085 Rum, 15.689 Apostolik Ermeni, 404 Protestan ve iki Katolik Ermeni yaşayırdı. Develi kazası merkezinde ise 9.031 Müslüman, 666 Rum, 6.853 Apostolik ve 180 Protestan Ermeni ikamet etmekteydi. Develi'nin demografik yapısı, Ermenilerin tehcir edilmeleri ve 1923'te Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan nüfus mübadelesi nedeniyle, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde radikal biçimde değişmiştir. 1923'te Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan mübadele antlaşmasıyla, bölgede yaşayan ve sayılan 2.000 civarında Rum nüfus Yunanistan'a gönderilmiştir. Mübadelelerin ardından Develi'de yaşayan Rum kalmamıştır.

Ateşkes ilanından sonra kurulan yeni Osmanlı hükümeti, hayatta kalan Ermenilerin tehcir edildikleri bölgelerden geri dönmelerine izin vermiştir. Bu karar ardından Ermeniler Develi'ye dönmeye başlamışlardır. Kırkoryan'a göre, hayatta kalan Erevk-Fenesi Ermenilerin sayısı 2.000 dolaylandır. İken Develi'ye dönenleri 1.000 kişi civarındaydı. Savaş sonrası geri dönen Ermeniler kiliseyi ve okulu tekrar işler hale getirmişlerdir.

Savaş, tehcir, nüfus hareketleri ve demografik yapının değişmesi bölgedeki kültürel mirası da etkilemiştir. **Erevk'teki Surp Toros Kilisesi, **location**** Cumhuriyet döneminde, önce tahli ambanı, sonra da pek olararak kullanılmıştır. Kilise, 1978'de camiye dönüştürülmüştür ve halen Aşağbeverek Fatih Camii olarak faaliyet göstermektedir. Kilisenin camiye dönüştürülmesi sürecinde kilisede bulunan Meryem Ana ve haç figürlerinin üstu siva ile kapatılmıştır. Freskler, 1998'de, cam restore edilirken tekrar ortaya çıkmıştır. Fresklerin kapatılmasına karşı çıkışlar olmasına rağmen Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün kararı doğrultusunda fresklerin üzeri tekrar sıvayla kapatılmıştır.



across from us. That's where our water came from, carried in copper jugs. During Zaidig we'd have forty curtains that would have to be washed and ironed, and he carpets would have to be wiped down and cleaned.

Water from the Elbiz spring would flow in once every fifteen days so that we could water the gardens. When the water was clean, everyone would grab everything that could be washed—their laundry, carpets, rugs—and wash it. When it did, I'd take the window sashes down out of the frames, carry them over to the water, and wash them with a brush. We'd whitewash the house every year. When it was time to whitewash the house, painters would come and whitewash everything except the paintings on the wall. The roof of the house, as in many other places in Anatolia, is made from soil.

The presence of Armenians in the Develi region dates back to the 14th century. Armenians in central Develi used to live in two villages: named Erevk and Fenece. After 1915, a small Armenian community continued to live in Develi. According to the Ottoman census of 1914, there were 30,948 Muslims, 2,085 Greeks, 15,689 Apostolic Armenians, 404 Protestant Armenians and two Catholic Armenians in Develi. Of these, 9,031 Muslims, 666 Greeks, 6,853 Apostolic Armenians and 180 Protestant Armenians lived in the center of the Develi district. The demographic composition of Develi changed radically in the first quarter of the 20th century due to the deportation of Armenians and the Greek-Turkish population exchange of 1923. Due to the Greek-Turkish population exchange agreement which was signed in 1923, the Greek population of the region, which consisted of around 2,000 individuals, was sent to Greece. After the population exchange not a single Greek person remained in Develi.

The new Ottoman government which was established after the armistice allowed the return of surviving Armenians from the regions to which they had been deported. Armenians started to return to Develi after this decision. According to Kırkorian the number of surviving Erevk-Fenece Armenians was around 2,000 and the number of those who returned to Develi was around 1,000. Armenians who returned to Develi after the war reactivated the church and the school.

War, deportations, population movement and the subsequent transformation of the demographic composition also affected the cultural heritage in the region. During the Republican period, the **Surp Toros Church **location**** in Erevk was used as a granary and then as a warehouse. In 1978 the church was transformed into a mosque and is still used as a mosque, with the name Aşağbeverek Fatih Mosque. While the church was being transformed into a mosque, Varti Mary figures and crosses on the walls were covered with plaster. These frescos resurfaced in 1998 while the mosque was being restored. Despite objections, they were re-covered with

1850 yıllarında Erevk Otukalı'nun başöğretmeni Bağcı Öğlü'ya. Kendisinin sonra Ağzar Ağa gelmiş. O dönem Mulla Krikor adında bir öğretmenmiş. Bu Mulla Krikor, Muftı Haı İbrahim Efendi'nin şömesiniymiş. Muftından ayrılarak Erevk öğrenmiş, çok çalıışıp rakam (matematik) okumasını öğrenmiş. Kendisi birçok kişiye Türkçe okuma yazma öğretmiş. Haç Nisan Ağa, Haç Dede Efendi, Sınan Ağa, Tavif Efendi Türkçe okuma yazmayı öğrenmiş.

1894'te Yervant öğretmen yıllığı 100 altından üç yüzlüğe Erevk'e gelip, ksa bir sürede okulu güzel bir düzene sokar. Bu süre içinde öğrencilere epcece şey öğretir. Ermenice, Fransızca, matematik, dilbilgisi, güzel yazı, muhasebe ve Türkçe.

O dönem Ermeniler Fenece'yle birleşti, büyük bir okul (kolej) açmak istiyorlardı. Okulda keman dersi bile vardı. Gözöğülları Kör Ohan on üç öğrenciye keman öğretiyordu. Büyük savaşın çıktığı 1914 yılına kadar böyle devam etti. Sonra yollar kapandı. Para gelmemeye başladı.

O sırada Erevk'te bir bomba patladı. Hükümet soruşturma açtı. Evler, dükkanlar her yer aranıyordu. Ermenileri sürgün etmeye başlanmıştı. Hepsi darmağdın oldular. Ne okul, ne kilise kaldı.

Kilise tahli ambanı yapıldı, okul da askerlere tahsis edildi.

İstanbul'da okuması, Develi'nin ilerle geline ilerden birine gelin gelen, Lüzis Köleyan Ermeni ve Türk çevrelerinde saygın bir isme sahipti. 1915 sürgününde Erevk'te kaldı ve orada kalan Ermeni asker ailelerine çok yardımını oldu. Orada kalanlarla bir ane gibi yardım etti. Lüzis Köleyan kız okulu için gerekli olan tüm çalısmaları istislendi. Onun zamanında okul birçok mezun verdi. Hepsi de Digin Köleyan'dan dikmiş ve nakış, Ermenice yazı, matematik ve okuma yazma öğrenmişlerdi.

Mesrobyan Okulu **location**askeriyeye tahsis edilmmişti. Bir öğretmenler komitesi kurulmuş ve eğitim faaliyetlerine başlanmıştı. Bu dönemde Develi'deki okula 239 öğrenci alınmıştı. Son müdür Sarks Donigyan olan okul 1926'da kapatılmış ve okul binası İstiklal Mektebi adıml ararak devlet okulu olarak kullanılmıştır. Bunun ardından Develi'de Ermeni okulu kalmamıştır. Hükümet ayın yıl Erevk'teki kilise ve mezarlığı da el komuştur. Bu el komyanın sonucunda, yalnızca Fenece'deki Surp Toros Kilisesi ve mezarlık kalı olarak kalmış. Dev Ali'nin savaştığı dönemde bu vadide Rumlarla ait bir manastır varmış; Barunun suyu hep çok faydalı olmuş, duyulması evler buraya inşa edilmiş.



plaster in line with the decision of the General Directorate of Foundations. During the 1850s the headmaster of Erevk's school was Bağcı Öğlü [Son of Bağhçı]. He was succeeded by Aghzar Agha. Around then a person by the name of Mulla Krikor appeared out of nowhere. This Mulla Krikor was an apprentice of Muftı Haç İbrahim Efendi. He learned good Turkish from the muftı. At the same time, he worked hard and learned to read the numbers. He taught many people to read and write in Turkish. Haç Nisvan Ağa, Haç Dede Efendi, Sınan Ağa, and Tavif Efendi learned to read and write Turkish from him.

In 1884 teacher Yervant was dispatched to Erevk for three years with a yearly salary of 100 gold coins, and put the school in good order after a short time following his arrival. He taught many things to students over the course of three years: Armenian, French, mathematics, grammar, calligraphy, accounting, and Turkish.

The school was even offering violin classes. Blind Ohan of the Gozghullar family was teaching thirteen students how to play the violin. In the meantime, the village of Erevk was united with Fenece and the Armenians were to open a new united school (a college). Things went on as usual until 1914 when the great war broke out. The roads got blocked. Money stopped coming in.

It was around then that a bomba [bomb] exploded in Erevk. The government opened up an investigation. Houses, shops, everywhere was being searched. They began deporting Armenians. They were all devastated. Not a school or a church was left standing.

They turned the church into a barn, and the school was allocated to soldiers.

Digin Lüzis Köleyan, who had studied in İstanbul and married into one of the most prominent families in the town, was respected in Armenian and Turkish circles. During the deportation of 1915 the stayed in Erevk and helped the families of Armenian soldiers who were staying there. She was like a mother to those who stayed. She took on all the work necessary for the girls' school. During her service the school graduated many pupils. They had all studied sewing and needlework, Armenian calligraphy, mathematics, and reading and writing with Digin Köleyan.

The **Mesrobian School **location**** was allocated to the army. A teachers' committee was established and education activities were resumed. In this period, 239 students were educated in the school in Develi. The school, the last principal of which was Sarks Donigyan, was closed in 1926 and the school building used for the establishment of a public school named İstiklal School. With this development, there was no longer an Armenian school in Develi. In the same year, the government confiscated the church and the cemetery in Erevk. After this, only the Surp Toros Church and cemetery, which were both located in Fenece, continued to be actively used.

Manastır **location** 6 kalıntılarını Ermeniler kilise ve adak yeri olarak kullunmuşlar. Sonradan Türkler oraya bir medrese inşa etmek ister. Ermeniler bir şey demeden medrese inşasına karar verir, çalısmalara başlarlar. Ermeniler adak yerinin elden çıkacağıın fark ettiklerinde mahalle papazıyla Onbaşlıların Der Sarkis'e gidip iltiraz etmesini, adak yerinin tahrip edilmemesini talep etmesini isterler. Rahmetli papaz, ağyaya giideceğine, doğrudan işlere gidip "Buraya medrese inşa edemezsiniz, burası Hıristiyanlara ait bir adak yeri" der. "Sen de kim oluyorsun karamızda karşı çıkacak? Medrese binasını yasaklayacak kadar olun mu sen?" deyip, hiç tereddüt etmeden oradaki ağycanı yemaları götürür, ağaçtan bir ip sarkıtıp, onun papazın boynundan geçirilir. Ermeniler hemen ağyaya adam yollar. Ağa yetiğercek papazın boynundan ipi çıkarıp onu eve yollar. Kırk gün geçmeden papaz korkusundan ölür. Ermeniler ağyaya sıkayet eder. Ağa manastır ikmeye biler: Yanısı medrese için Türklerle, diğer yarı da Ermeniler veririz. Pınar, Türk tarafında kırılır. Ermeni taraftan geçen su artık içilmez. Ermeniler büyük, dayanıklı taşlarla dört bir taraflı duvarla örecek ayır, temiz bir bölüm yapar, ufak-tefek kamışın orada yıkamaya başlar.

Yıllar sonra yaşanan büyük bir sel binanın tümünü alıp götürür, sadece çamaşır yıkadıkları bölüm sağlam kalır.

Tura; Fenece'deki **Surp Toros Kilisesi, **location**** 5'ile devam ediyoruz.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Fenece'de bulunan Rupinyan Okulu kapatılmıştır. Bu köydeki Surp Toros Kilisesi ve Ermeni mezarlığı ise bu dönemde aktif olarak kullanılmaya devam etti. Erevk'teki kilise ve mezarlığın el değıştirilmesinden sonra, Erevk'te yaşayınlar, ibadet için Fenece'deki kiliseye gitmek ve cenazelerini de buradaki mezarlığa defnetmek durumunda kalmışlardır.

Fenece Surp Toros Kilisesi, 1928'de geçici olarak kapatılsa da sekiz ay sonra tekrar faaliyete geçmiştir. Devellili Ermeniler ve Develi'de yaşayanlar hâlâ kiliseye ve ibadet dönemlerini hatırlar. 1932'de kilisenin rahibi İncesu Köyü'nden Yeğişe Takovyan'dı. Bir Devellili onu 1915'te Haç Dağı'nda, bir kabristana saklamış. Bir haftadan sonra oralık düzediğinde tekrar papaz olarak, bu kilisede göreve devam etmiş.

1960'a kadar ibadete açık olan kilise, bu yılın Nisan ayında yıkılmıştır. Devellili olan rahip Hağgyazan Garabedian, Paskalya'da yapılacak özel bir ayin için İstanbul'dan Develi'ye gitmiştir. 25 Ermeni ailenin yaşadığı Develi'de 24 Nisan 1960'da ayin yapılmıştır. Aleksan Kırkoryan bu ayini takip eden yılın ihdesiymi şöyle anlatır:

Fenece Surp Toros Kilisesi, 1928'de geçici olarak kapatılsa da sekiz ay sonra tekrar faaliyete geçmiştir. Devellili Ermeniler ve Develi'de yaşayanlar hâlâ kiliseye ve ibadet dönemlerini hatırlar. 1932'de kilisenin rahibi İncesu Köyü'nden Yeğişe Takovyan'dı. Bir Devellili onu 1915'te Haç Dağı'nda, bir kabristana saklamış. Bir haftadan sonra oralık düzediğinde tekrar papaz olarak, bu kilisede göreve devam etmiş. 1960'a kadar ibadete açık olan kilise, bu yılın Nisan ayında yıkılmıştır. Devellili olan rahip Hağgyazan Garabedian, Paskalya'da yapılacak özel bir ayin için İstanbul'dan Develi'ye gitmiştir. 25 Ermeni ailenin yaşadığı Develi'de 24 Nisan 1960'da ayin yapılmıştır. Aleksan Kırkoryan bu ayini takip eden yılın ihdesiymi şöyle anlatır:



There was a Greek monastery in this valley at the time when Dev Ali was an active warrior. Its springs had healing powers, so houses were built in this area.

The ruins of the **monastery **location**** were used by the Armenians as a church and as an altar. After a while the Turks want to build a medrese [madrasa] there. They decide to construct the madrasa and set to work without consulting the Armenians. When the Armenians realize that their altar is at stake, they go to the neighborhood friar, Der Sarkis of the Onbaş family, and ask him to object on their behalf and to demand that the altar not be destroyed. The friar, bless his soul, instead of going up to the agha, goes directly to the workers and tells them "This is an altar of the Christians, you cannot built a medrese here. ..." They reply by saying "Who do you think you are to defy our will? Do you think yourself powerful enough to ban the building of a madrasa?" and they do not think twice before taking him next to a tree, suspending a rope from the tree, and tying the rope around his neck. Armenians send a messenger to the agha at once. Agha rushes in time to untie the rope and sent the friar home. The friar dies of fear in less than forty days. Armenians report this to the agha. The agha divides the monastery into two: one half is given to the Turks for the madrasa, and the other half to the Armenians. The spring happens to remain on the Turkish side. The water that then passes from the Armenians side is no longer drinkable. Armenians built a separate clean basin with four walls from large hard-wearing boulders and start to wash small things and laundry there.

A big flood that occurred years later took away the entire basin, leaving only the section for washing clothes.

We continue with the **Fenece Surp Toros Church **location**** to our tour.

By the first years of the Republican period, the Rupinan School in Fenece had already been closed. The Surp Toros Church and the Armenian cemetery in this valley continued to be used in this period. After the transfer of the ownership of the church and cemetery in Erevk to third parties, Armenians living in Erevk had to come to the church in Fenece for religious ceremonies and to use the Fenece cemetery for burials. Although it was temporarily closed in 1928, Fenece Surp Toros Church resumed service eight months later. Develi Armenians and local residents of Develi still remember the church and the period in which it was active. In 1922, the priest of the church was Yeghishe Takvortian, a native of İncesu village. A Develi resident hid him in a speulcher at Mount Khach in 1915. After a week, once the unrest ceased, he resumed his position in the church as a priest.

Bu ayinden iki gün sonra, Sali günü, Nisan'ın 26'sında, Erevk-Fenece'ye sel gibi yağmur yağdı. Yağmur, Surp Toros Kilisesi'nin tamamen yerle bir etti. Ana mihrabın üzerindeki kubbe [yağmura] dayanmadı ve çöktü. Bu badire iki gün evvel, ayın sırasında, olduydı; Erevk-Fenece Ermenileri çok büyük bir can kaybına uğurlandı. Bundan dolayı, bir sonraki Pazar [günü], Mayıs'ın 1'inde, rahip Hağgyazan, kilisenin yıkıntılar arasında bir sükran ayını yaptı.

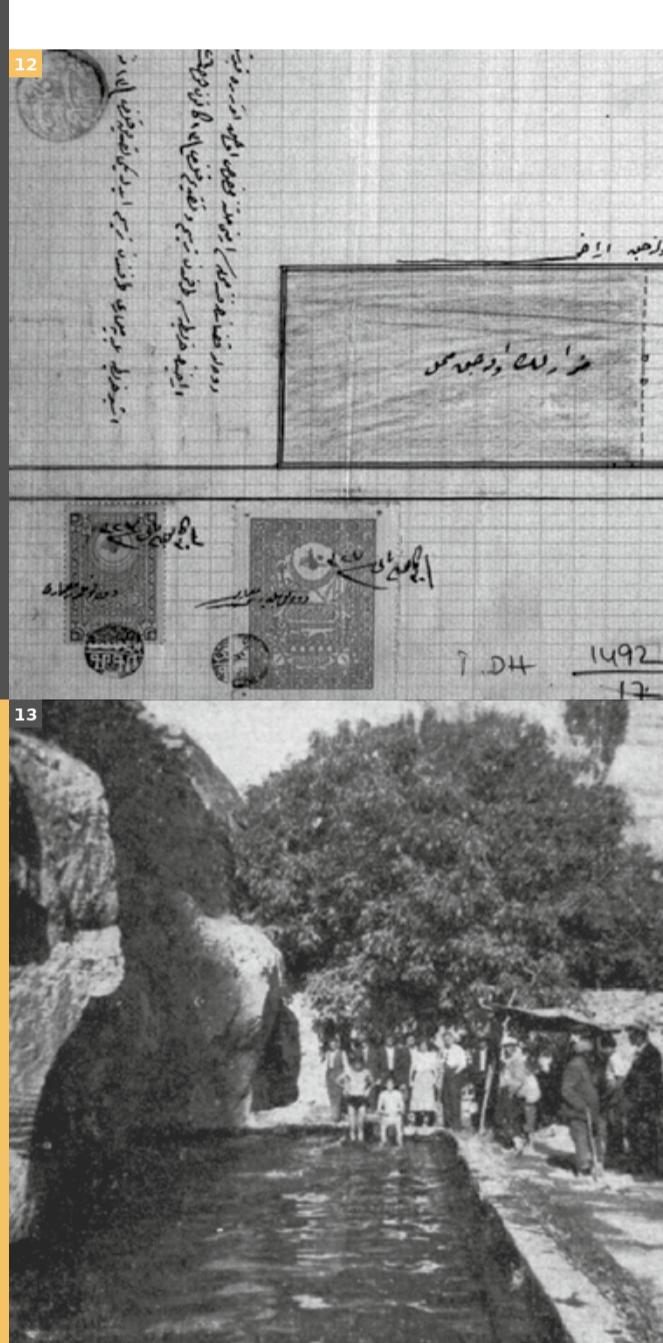
Çatıs çöken kilisenin enkazı yıkılmıta varılmış ve bu süreçte kilisenin bulunduğu alanda defnediciler tarafından kazılar yapılmıştır. Bu kilisenin kalıntılar günümüzde hâlâ görülebilmektedir.

Devellili Ermeniler ağırlıklı zanaatçılardı ve böyle geçinirdi. Yapılan işler arasında en çok anılan dericilik, ayakkabıcılık, demirçilik, terziilik, camlıcılık ve boyacıktır. Develi'de yaşayanlar Ermeni ustaların halen hatırladıkları anlatır. Ermenilerin yanında araklıt yapılanlar bir kısmı, günümüzde de o igeri devam ettirir. Develi'de ki çarşı var. Bunlardan biri Keşişin Havuzu'na giden caddede üzerindeki **Uzun Çarşı **location**** 10. Burada marangoz ve demirci atölyeleri bulunurdu ve çoğu Ermenilere aitti.

Develi'deki ikinci çarşı ise **Melek Girmec Çarşısı**'dır **location** 11. Bu çarşıda daha çok ayakkabı dükkanları vardı. Bir görüşümeçinin anlamıyıştı: "Melek Girmec Çarşısı'nda üç tane sokak vardı, dikey dikey. Oradakilere ayakkabıcıydı hepisi. Ermeni ayakkabı ustaları. Hep ustaları. Develliler Erevk'ten gitmişlerdi. 80'si, 90'ı -benim zamanımdan daha evvelki zamana- Ermeniydi. Demirci ustası, ayakkabıcı, marangoz vardı."

Fenece Mezarlığı **location** 12 kiliseden yarım saat uzaktıktadır. Şehir taşlık bir arazi üzerinde olduğundan Ermeniler yakın bir yere mezarlık inşa edememiş, defin işlemlerinde sıkıntı çekmişlerdi. Bahçeler, sadece şehrin ucunda, şehrin yakınında (Keşişin Havuzu) arkasında, söğütlerin dikili olduğu, pazarları halkın vakti geçirdiği küçük bir yeryerdeyi. Herzarfı Krikor Baba da sazi eline alır, dini şarkıarla halkı eğlendirirdi.

Fenece'deki mezarlık savaş sonrasında da kullanılmaya devam edilmıştır. **Keşişin Havuzu'na **location**** 13 epey yakın olan bu mezarlığın bilindiği alan bugün boştur. Amırlar Surp Krikor Suyu olarak bilinen bu su, genişletilerek Devellilerin tarafından yüzme havuzu olarak kullanılmaya başlanmıştır. Mezarlığı ise son defin işlemleri 1964 yılında yapılmıştır. 1960'ların sonlarında ise mezarlıktaki kemikler toplanarak İstanbul'daki Şişli Ermeni Mezarlığı'na götürülmüş ve



The church was active until it collapsed in April of 1960. The priest Hağgyazan Garabedian, who was himself a native of Develi, went to Develi from İstanbul for a special Easter ceremony. This ceremony was conducted on April 24, 1960. At that time, there were 25 Armenian families living in Develi. Kırkorian narates the collapse of the church, which took place shortly after this ceremony:

Two days after this Liturgy, on Tuesday, April 26th, torrential rains fell in Erevk-Fenece, totally destroying the Surp Toros Church. The dome over the main altar gave way and leaned inward, causing the local populace much fear and grief. If this calamity had occurred just two days earlier during the Liturgy, theEveveg-Fenece Armenians would have had a great human carnage. Thus, on the following Sunday

Şişli Ermeni Mezarlığı'nda Evrek-Feneseller adına bir anıt mezarlık oluşturulmuştur.

İlbe, Evrek'ten vadinin diğer tarafına doğru on dakika uzaklıkta, Haç Dağı'na çıkış yolu üzerindedir. Orada **Surp Asdvadzadzin** [konumu](#) adında bir kaya kilisesi vardır. 150 sene önce Hacım'dan gelen yaklaşık 100 hane geçimden oraya yerleşmiş. Kelayıclılığa geçişir; yazları çalışmaya köylere gidip, kışları dinlenirlerdi. Çalıskan, hareketli insanlardı. Hacım ağzıyla konuşurlardı.

Evrek ve Feneşe'de toplanan parayla vadiiden buraya su getirilmiştir.

Sivas Ruhani Önderi, Everekli Kalfaların Garabed Sirpazan, Evrek'e geldiğinde kiliseyi kazıdılar, derinleştirip ortasına bir de kubbe yaptı. Aylanun dört bir yanına duvar ördürüp, okul için iki üç oda inşa ettirdi, fakat Evrek yakın olduğundan çocuklar Evrek okuluna tercih ederdi.

Her Çarşamba Evrek ve Feneşe'den Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ne adak ziyaretine gidilirdi.

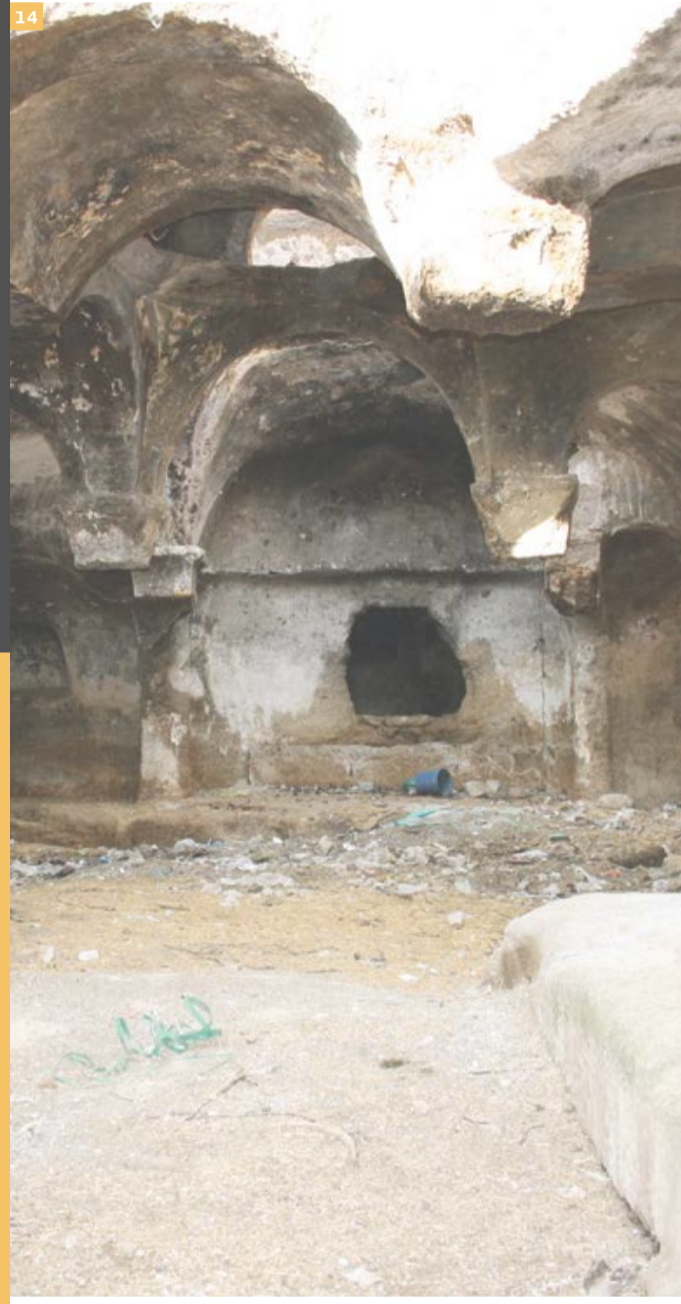
İlk ruhani görevi papaz Der Harutyun, sonucusu da papaz Der Apel Kalfayan'dı.

Evereklilerin bir geleneği vardı: Ağustos'ta, Asdvadzadzin (Meryem Ana) Yortusu'nun Cumartesi akşamı, Evrek'ten doğusunda, Feneşe'nin güneyinde bulunan ve Haç Dağı olarak adlandırılan küçük bir dağa tırmanır, orada ateş yakılırdı. Everekliler bir yanda, Feneseliler diğer tarafta. Herkes o ateşi görmek için dama çıkardı. Halk dam üzerinde, uzun sopalarla meşaleler hazırlar, küçük çocuklar "Haç ağacı yanıyor" diye bağırırdı. Türkler de bu yeniliğe eşlik eder, o günü kendilerine özel kılar, "Cıra yandı" derlerdi.

Yaptığımız görüşmelerde, bu geleneğin Cumhuriyet döneminde de devam ettirildiğini öğrendik. Develi'deki görüşmelerden biri hatırladıklarının şöyle aktardı: "Bu Haç Dağı'nda [konum](#) ateş yakarlardı. O ateş niye yanardı? Üzümün alacası olduğu zaman yanardı gece. Oraya toplanırlar, dua ederler, lastik tekeri götürürler onu yakarlardı." Bu yarışa birkaç defa katılan bir başka görüşmeci, bu yarışın Evrek ve Feneseli Ermeniler arasında yapıldığını ve yarışın amacının dağın tepesine diğer gruptan önce varmak olduğunu belirtti.

Cumhuriyet döneminde Develi'de yaşayan Ermeniler dini bayramları da kutlardı. Bir görüşmeci bu konuda şunları anlattı:

Bayamlar, Dzunntlar [Noel], Zadziker [Paskalya], o zaman [da] yapılırdı.



been expanded and is being used as a swimming pool in Develi today. The last burial in this cemetery was conducted in 1964. In the late 1960s, the human remains in this cemetery were collected and transferred to the Şişli Armenian Cemetery and a memorial was built for the Evrek-Feneşe Armenians also in the Şişli Armenian Cemetery.

İlbe is on the road leading up Mount Khach, at a ten minutes' distance from Evrek towards the opposite side of the valley. There is a cave church by the name of Surp Asdvadzadzin [location](#) there. About a hundred household of immigrants from Hajin settled there 150 years ago. They make their living through tinning; they visit villages in the summer to work and they rest during the winter. They are hardworking and active people. They speak the Hajin dialect.

Water was brought here across the valley by using the funds that had been collected in Evrek and Feneşe.

During his visit to Evrek, the religious leader of Sivas, Reverend Garabed of the Kalfa family got the church's floor dug deeper into the ground and built a dome atop its center. He ordered the construction of a precinct wall and also of a couple of rooms to serve as a school, but because of the shorter distance to Evrek, children preferred to go to the school in Evrek.

Every Wednesday people from Evrek and Feneşe would go to Surp Asdvadzadzin for devotional vilitation.

The people of Evrek used to have a tradition: In August, on the Saturday eve before the day of the Asdvadzadzin Feast (Annunciation of Holy Virgin), they would climb that small mountain east of Evrek and to the south of Feneşe, called Mount Khach [Cross] [location](#), and they would build a fire while up there. People from Evrek would be on one side, and those from Feneşe on the other. Everyone down in the villages would go up on their roofs to watch that fire. Villagers would prepare torches from long rods, and small children would shout: "The wooden cross is on fire!" Turks would accompany them, adopt the holiday, and call it "kindle alright."

Through the interviews, we learnt that this tradition was continued in the Republican period. One of our interviewees in Develi narrated his memories of this: "They used to light a fire on the Khach Mountain. Why did they light a fire? That fire was lit at night when the color of the grapes changed. They gathered there, prayed, took some rubber tires there and set them on fire." Another interviewee who participated in this race a couple of times told us that this race was between the Armenians of Evrek and the Armenians of Feneşe and the aim of the race was to reach to the top of the mountain before the other group.

Orada da yapardı. Kilise vardı, kilisenin bahçesinde toplanırdık bizim gibi çocuklar 8-10 yaşında. Benim en çok hoşuma gideni de oydu zaten. İyi kötü bir şeyler alırlardı; ayakkabı, etek, pantolon filan. Zaten ayakkabıyı babam yapardı. Amcamın çocuklarıyla 3-4 kişiydik. Biz biraz da kilisenin bahçesinde caka satardık. Hoşuma giderdi yani. Orada, 10-15 tane vardısı, Haylardan [Ermeniler] herkes orada olurdu.

Ermenilerin Develi'den İstanbul ve diğer yerlere göç etmeleri 1950'lerde başlayıp 1970'lere kadar sürmüştür. 1970'lerde bölgede yalnızca bir Ermeni kalmış, onun vefatının ardından Develi'de Ermeni kimliğiyle yaşayan kimse kalmamıştır. Bu döneme şahit olan bir görüşmeci bu durumu şöyle anlattı:

Ben lisedeyken, ortaokuldayken de yavaş yavaş taşınıyorlardı. Hepsi birden bir günde gitmedikleri için... Birer ikiser gidiyorlardı. Çok da farkına varmıyorduk. Bir gün bir baktık ki bir tane David kalmış. Pastırma yapmayı ben ondan öğrenmişim. Burada oteli vardı. Bir de Vartkes vardı. Camıydı. Üniversiteyi bitirip geldiğim yıllarda sadece bunlar kalmıştı. Geri kalanlar, 1968 bu bahsettiğim, bunlar harici hep taşınmıştı.

Yaptığımız görüşmeler ve araştırmalar sonucunda Ermenilerin Develi'den göç etmelerinin pek çok sebebinin olduğunu tespit ettik. Bütün Anadolu'ya ve Anadolu'da yaşayan Ermeni nüfusunun göçüne baktığımızda Develi'nin istisna olmadığını görmek mümkün. Ermenilerin Develi'den göç etmeleri ile Anadolu'nun farklı bölgelerinden yapılan Ermeni göçleri arasında dönemsel bir çakışma gözle çarpıyor. 1950'lerde hız kazanan bu göçler kültürel mirasın yok olmasına paralel ilerlemiştir.

14



Armenians in Develi in the Republican period also celebrated religious festivals. On this topic, one of the interviewees told us the following:

The religious festivals, like Dzunant and Zadzik were celebrated. We celebrated them there too. There was a church. We, the children around the ages of 8 or 10, used to gather in the churchyard. That was what I liked the most. They used to buy us some clothing, shoes, shirts, pants, etc. My father used to make the shoes anyway. We were three or four kids, including the children of my uncle. We used to show off a bit in the churchyard. I liked that. All Armenians, 10 or 15 children I suppose, used to gather there.

The migration of Armenians from Develi to İstanbul and other places started in the 1950s and continued until the 1970s. By the 1970s, there was only one Armenian in Develi. After his death, there remained no Armenians living in Develi. An interviewee who witnessed this period narrated it as follows:

When I was in high school, [or in] elementary school, they were slowly moving out. As they did not leave at once as a community... They left one by one. We did not notice it much. One day we became aware that only one of them, David, remained. He was the one who taught me how to make pastırma. He had a hotel here. There was also Vartkes. He was a glassmaker. When I finished college and returned here, they were the only ones to remain. The rest, this was in 1968, the rest of them had all moved out.

As a result of the interviews and research we conducted, we determined that the migration from Develi had several causes. When we take the whole of Anatolia and the migration of Armenians who lived in Anatolia into consideration, we can say that Develi was not an exceptional case. There is a periodical overlap between the migration of Armenians from Develi and migration of Armenians from other parts of Anatolia. These migrations, which escalated in the 1950s, went hand in hand with the destruction of cultural heritage.

